

*Тищенко О. В.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ВЧЕННЯ ПРО ПРЕДМЕТ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анотація. В статті досліджується розвиток вчення про предмет права соціального забезпечення. Визначається коло відносин, які складають предмет права соціального забезпечення.

Ключові слова: предмет правового регулювання, галузь права, право соціального забезпечення, суспільні відносини.

Постановка проблеми. Процес становлення та розвитку галузей права, насамперед, базується на необхідності виділення ознак, які дозволяють констатувати про існування самостійної галузі права. Головним дискусійним питанням щодо предмету права соціального забезпечення є проблема визначення чіткого визначення кола відносин, які складають предмет даної галузі права. Ґрунтовний аналіз теоретичних аспектів предмету права соціального забезпечення відображено в працях вчених-правників В.С. Андрєєва, В.М. Андріїва, В.А. Ачаркана, К.С. Батигіна, Н.Б. Болотіної, К.М. Гусова, І.В. Гущина, А.Д. Зайкіна, М.Л. Захарова, Р.І. Іванової, Л.І. Лазор, А.М. Лушнікова, М.В. Лушнікової, О.Є. Мачульської, М.І. Полупанова, С.М. Прилипка, М.С. Сахіпова, В.А. Тарасової, Є.Г. Тучкової, М.М. Шумила та ін. Але з розвитком суспільних відносин поступово створюються умови для трансформації системи права з врахуванням сучасних реалій. Тому питання предмету права соціального забезпечення залишається одним з дискусійним та актуальним в доктрині галузі. **Мета** цієї статті провести теоретичне дослідження становлення вчення про предмет права соціального забезпечення як однієї з головних ознак існування самостійної галузі права.

Виклад основного матеріалу. Однією з перших спроб виділити соціальне забезпечення в окрему галузь права зустрічаються в наукових працях В.М. Дурденевського, який писав, що соціальне забезпечення, народна освіта, охорона здоров'я не є підвидом адміністративного права, а відносяться до права соціальної культури [1, с. 9]. Суперечливі думки виникають з приводу запропонованої В.М. Дурденевським назви відповідної галузі «право соціальної культури», але не можна не зважати на аргументованість його точки зору щодо необхідності перегляду сформованих теоретичних позицій доктрини права.

В 38-40 р.р. ХХ ст. у наукових колах правників активізується дискусія щодо системи радянського права. В цій дискусії вчений М.А. Аржанов, досліджуючи принципи побудови системи радянського права, виділяє предмет правового регулювання. При цьому він уточнює, що, говорячи про предмет, він має на увазі сферу, на яку поширюється право, як певну сукупність суспільних відносин [2, с. 27]. На підставі цього була вибудована теоретико-право-

ва аксіома професора С.С. Алексєєва, що головним системоформуючим фактором, котрий обумовлює виділення галузі права, є предмет правового регулювання, саме в предметі закладена об'єктивна необхідність обособленої нормативно-правової регламентації комплексів суспільних відносин [3, с. 170]. С.С. Алексєєв в своїх дослідженнях доводить, що предмет правового регулювання правової галузі – це не будь-який вид суспільних відносин, а такий, який об'єктивно потребує регулювання в особливій формі [4, с. 46]. Провідний фахівець радянської теорії соціального забезпечення 30-50 р.р. М.А. Семашко відносив до сфери соціального забезпечення: медичне обслуговування; пенсії та допомоги з державного бюджету; систему заходів соціально-культурного обслуговування; забезпечення членів кооперативно-колгоспних організацій через фонди суспільного споживання; забезпечення з коштів суспільних організацій, а також з різних систем взаємодопомоги (каси, товариства взаємодопомоги та ін.) [5, с. 12-36]. Утім навіть спроби чітко визначити сукупність відносин сфери соціального забезпечення ще не давали науковцям підстав остаточно констатувати про наявність такої самостійної галузі права, як право соціального забезпечення. Що це процес складний і суперечливий, засвідчує позиція вченого В.С. Андрєєва, якого відносять до когорти основоположників вчення про радянське право соціального забезпечення як галузі права. В своєму дисертаційному дослідженні «Право громадян СРСР на матеріальне забезпечення в старості та при непрацездатності і його юридичні гарантії» (1966 р.) науковець писав, що в юридичній науці загальновизнаною є думка, що критерієм для класифікації норм по галузям права слугує предмет регулювання. В галузь права виділяються норми, які регулюють той чи інший вид або визначений комплекс суспільних відносин, що складають предмети регулювання інших галузей права. Здавалося, що такий підхід до проблеми дозволяє ставити питання про самостійність галузі права, норми якої регулюють матеріальне забезпечення в старості та при непрацездатності за рахунок суспільних фондів споживання, оскільки суспільні відносини, пов'язані з розподілом фондів для непрацездатних, мають якісну відмінність від трудових відносин, від інших розподільчих відносин. Проте в дійсності ці норми самостійної галузі права на даному етапі не складають [6, с. 17]. Фактично серед науковців не було одностайної позиції щодо місця соціально-забезпечувальних норм в системі права. Наприклад, теоретик трудового права М.Г. Алексєєв наголошував, що пенсійне правовідношення є похідним від трудового правовідношення [7, с. 177], В.А. Ачаркан висловлював точку зору, що соціальне забезпечення є інститутом трудового права [8, с. 6],

В.І. Смолярчук розглядав норми, які регулюють соціальне забезпечення як підгалузь трудового права [9, с. 35]. В процесі дискусії на відомому міжнародному симпозиумі з проблематики соціального забезпечення, який відбувся у Празі в 1966 р., В.С. Андреев починає активно відстоювати позицію існування права соціального забезпечення як самостійної галузі права [10, с. 13]. Про це ж вказує дослідник М.С. Сахіпов, який, аналізуючи правове регулювання пенсійного забезпечення колгоспників, підкреслював, що право соціального забезпечення має всі ознаки, що характеризують галузь права. Ядро предмету регулювання складають пенсійні відносини, що є єдиним, внутрішньо узгодженим та взаємопов'язаним самостійним видом суспільних відносин [11, с. 40]. Варто відмітити, що В.С. Андреев також вважав, що право соціального забезпечення – це галузь права, яка складає систему правових норм, що регулюють пенсійні та деякі інші суспільні відносини [12, с. 21]. До деяких інших суспільних відносин, що складають предмет права соціального забезпечення, на думку В.С. Андреева, належать відносини, які виникають, у зв'язку з виплатою різних допомог з фондів для непрацездатних; соціальним обслуговуванням престарілих та непрацездатних, наданням їм різних послуг, пільг та переваг; заохоченням материнства та державної допомоги сім'ї на дітей [13, с. 10]. Загалом В.С. Андреев вважав, що радянське право соціального забезпечення регулює комплекс суспільних відносин, складові якого виділилися з декількох галузей права [14, с. 69]. Аналогічну точку зору висловлював М.Л. Захаров, який вказував, що протягом багатьох років вважалось, що суспільні відносини з соціального забезпечення є предметом різних галузей радянського права – трудового, колгоспного, адміністративного. Право громадян на соціальне забезпечення розглядалось як складова, невід'ємна частина трудових, внутрішньоколгоспних відносин, а також відносин, пов'язаних з виконанням обов'язків військової чи іншої, порівняної до неї, служби. Така думка склалася не випадково. Суспільні відносини по соціальному забезпеченню, дійсно, часто безпосередньо пов'язані з перерахованими вище відносинами, і останні як би передбачають можливість виникнення відносин з соціального забезпечення. З часом стало зрозуміло, що правові відносини по соціальному забезпеченню виходять за межі цих галузей права [15, с. 4]. Досліджуючи правові проблеми соціального страхування, К.С. Батигін писав, що для більш точного визначення предмета права соціального забезпечення необхідно вказувати на таку ознаку, як надання забезпечення за рахунок фондів соціального страхування. Таким чином, у визначення предмету права соціального забезпечення повинні ввійти всі відносини щодо матеріального забезпечення трудящих за рахунок коштів соціального страхування. Проте вказівка на цю ознаку не порушує загальне положення, що у всіх відносинах, які входять до предмету права соціального забезпечення, завжди держава виступає в особі органів, зобов'язаних надавати забезпечення, або за дорученням держави – органи профспілок [16, с. 12]. Аналізуючи наукову полеміку щодо самостійності права соціального забезпечення як галузі права, М.І. Полупанов переконливо доводив, що у зв'язку з тим, що суспільні відносини по соціальному забезпеченню вже складають самостійний предмет право-

вого регулювання, відповідно право соціального забезпечення поступово виділилося з інших галузей в самостійну галузь права [17, с. 53]. Вчений А.Д. Зайкін, вивчаючи правовідносини по пенсійному забезпеченню, зазначав, що, не дивлячись на існуючі спірні позиції стосовно предмету права соціального забезпечення, всі автори єдині в тому, що головну частину предмета права соціального забезпечення складають пенсійні відносини [18, с. 6]. Е.Г. Тучкова також констатувала, що нова галузь права – право соціального забезпечення – по суті як би консолідується довкола пенсійного права, яке, на її думку, слід розглядати як підгалузь права соціального забезпечення [19, с. 9-10]. З цієї точкою зору узгоджується позиція вчених Р.І. Іванової, В.А. Тарасової, які наголошували, що предмет права соціального забезпечення – це специфічний комплекс суспільних відносин. Для його характеристики необхідно виділяти ті суспільні відносини, які складають основу регулювання цієї галузі права, а також інші суспільні відносини, тісно з ними пов'язані [20, с. 65]. Разом з тим Р.І. Іванова слушно зауважувала, що в науці права соціального забезпечення відсутнє цілісне концептуальне дослідження природи, родових рис правовідносин даної галузі; не розкриті чітко їх зв'язки на рівні специфіки суспільних відносин, що складають предмет галузі, норм права, методу правового регулювання; повністю не виявлені критерії розмежування цих правовідносин від трудових, цивільних, адміністративних, фінансових та ін. Відсутня єдність поглядів по багатьом аспектам цієї теми [21, с. 51]. І.В. Гушин, розглядаючи питання теорії права соціального забезпечення, зазначав, що в сучасний період право регулює різні за природою та змістом відносини, які складаються і функціонують в суспільстві. Ці відносини постійно розвиваються та вдосконалюються, відображаючи зміни в економіці, політиці та духовному житті суспільства. Розвиток суспільних відносин тягне за собою подальший розвиток системи права. З'являються нові стійкі групи вольових відносин, в тому числі з чітко визначеним предметним відмежуванням. За таким принципом розвивається право соціального забезпечення як самостійна галузь права [22, с. 49].

В умовах розвитку громадянського суспільства незалежної України, нових економічних реалій стало необхідним формування концептуальних основ подальшого розвитку права соціального забезпечення. Обґрунтованою є позиція професора Л.І. Лазор, яка звертає увагу на необхідність перегляду сфери дії (предмет правового регулювання) права соціального забезпечення з метою формування більш універсальної, ніж соціальне забезпечення, системи підтримання добробуту населення – системи соціального захисту населення [23, с. 3-10]. Н.Б. Болотіна вважає, що за змістовим критерієм усі відносини в предметі права соціального забезпечення поділяються на матеріальні, організаційно-розпорядчі, фінансові, процедурні і процесуальні. На її думку, предметом права соціального забезпечення виступають соціально-забезпечувальні відносини, що складаються у процесі матеріального забезпечення, соціального обслуговування та утримання з боку державних або недержавних, за дозволом і під контролем держави, установ та закладів соціального захисту фізичних осіб, які зазнали соціальних ризиків, унаслідок чого не мають засобів до існування і не можуть самостійними

зусиллями заробляти на життя та утримувати (обслуговувати) себе й своїх утриманців [24, с. 398]. Відома російська вчена М.В. Лушнікова пише, що предмет галузі права соціального забезпечення складають соціально-забезпечувальні відносини, тобто соціально-аліментарні відносини по розподілу державних коштів (державного бюджету, державних страхових соціальних фондів) у порядку, передбаченому законом, а також коштів інших юридичних та фізичних осіб – на договірних умовах [25, с. 94]. Аргументованою щодо структури предмета права соціального забезпечення є думка Б.І. Сташківа, який вказує, що до структури предмета даної галузі права входять такі елементи: а) особи, які потребують допомоги та ті, що можуть її надати; б) предмети, з приводу яких виникають ці відносини (гроші, речі, знижки, послуги); в) соціальні факти, тобто обставини, що мали місце в певний час та за відповідних умов, які прямо чи побічно впливають на соціальні зв'язки щодо матеріальної підтримки окремих з них; г) практична діяльність осіб у сфері соціального забезпечення [26, с. 71].

Фундаментальне переосмислення проблеми предмету права соціального забезпечення здійснив вчений С.М. Прилипко, який слушно підкреслює, що в сучасних умовах до предмета права соціального забезпечення на законодавчому рівні забезпечення включається все більше коло відносин. С.М. Прилипко провів чітке розмежування предмета права соціального забезпечення від предмета суміжних галузей права (трудового, фінансового, адміністративного). Нам імпонує позиція вченого щодо необхідності системного реформування соціального законодавства, що матиме безпосередній вплив на розвиток доктрини про предмет права соціального забезпечення. С.М. Прилипко визначає предмет права соціального забезпечення як відносини з матеріального забезпечення (у тому числі пенсіями, різноманітними допомогам, наданням соціальних пільг), соціального обслуговування певної категорії громадян в різних організаційно-правових формах, які мають на меті задоволення найнеобхідніших потреб при настанні визначених законами соціальних ризиків [27, с. 21-22].

Висновки. Враховуючи вищезазначене, можна констатувати, що становлення права соціального забезпечення як галузі права – це складний та суперечливий процес, який базується на розвитку суспільно-економічних відносин в державі. Вагомим питанням на цьому шляху є питання чіткого визначення кола відносин, що складають предмет галузі права. В доктрині права соціального забезпечення усталеною є позиція про віднесення до предмету права соціального забезпечення відносин з соціального страхування (державного, недержавного), державного пенсійного забезпечення, здійснення соціального обслуговування та надання соціальних допомог (страхових, державних), процедурних та процесуальних відносин, що виникають у зв'язку з захистом свого права на соціальне забезпечення. Базуючись на цьому, предмет права соціального забезпечення слід розглядати як комплексне поняття, що складається з певної сукупності відносин, і яке трансформується залежно від соціально-економічної стратегії державної політики в сфері соціального забезпечення. Виходячи з цього, на нашу думку, предмет права соціального забезпечення – це соціально-забезпечувальні

відносини та інші похідні від них відносини (процедурні, процесуальні), спрямовані на реалізацію конституційного права населення держави на захист та допомогу при настанні складних життєвих обставин (непрацездатність, безробіття, малозабезпеченість тощо).

Література:

1. Дурденевский В. Лекции по праву социальной культуры / В. Дурденевский. – М. – Л. : ОГИЗ, 1929. – 328 с.
2. Аржанов М. О принципах построения системы советского социалистического права // Советское государство и право / М.О. Аржанов. – 1939. – № 3. – С. 26–35.
3. Алексеев С.С. Структура советского права / С.С. Алексеев. – М. : «Юрид. лит.», 1975. – 262 с.
4. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права / С.С. Алексеев. – М. : Госюриздат, 1961. – 187 с.
5. Семашко Н.А. Право на социальное обеспечение / Н.А. Семашко. – М. : Юр. изд-во НКЮ СССР, 1937. – 40 с.
6. Андреев В.С. Право граждан СССР на материальное обеспечение в старости и при нетрудоспособности и его юридические гарантии : автореф... дисс. доктор. юрид. наук. / В.С. Андреев; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 1966. – 36 с.
7. Александров Н.Г. Советское трудовое право : учебник. – М. : Госюриздат, 1954. – 383 с.
8. Ачаркан, В.А. Государственные пенсии в СССР : автореф. дисс... доктор. юрид. наук: Специальность 713 – Трудовое право / В.А. Ачаркан В.А.; Всесоюзный научно-исследовательский институт советского законодательства. – М., 1969. – 32 с.
9. Смолярчук В.И. Совершенствование законодательства о правах профсоюзов / В.И. Смолярчук // Сборник трудов научной конференции «Хозяйственная реформа и трудовое право» (27-29 января 1969г.). – М. : «Юрид. лит.-ра», 1969. – С. 10–13. – 267 с.
10. Социальное обеспечение в социалистическом обществе: Материалы научно-правового симпозиума. – Прага, 1966. – 246 с.
11. Сахипов М.С. Правовое регулирование пенсионного обеспечения колхозников / М.С. Сахипов. – Алма-Ата : Наука КазССР, 1966. – 146 с.
12. Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР / В.С. Андреев. – М. : Юрид. лит., 1969. – 149 с.
13. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР : учебник / Андреев В.С. – [2-е изд.]. – М. : Юрид. лит., 1987. – 352 с.
14. Андреев В.С. Понятие и система советского права социального обеспечения / В.С. Андреев // Правоведение. – 1969. – №5. – С. 66–72.
15. Советское пенсионное право : учебное пособие / под. ред. М.Л. Захарова. – М. : «Юрид. лит.-ра», 1974. – 432 с.
16. Батыгин К.С. Правовые проблемы социального страхования в СССР : автореф. дисс... докт.юрид.наук: 12.00.05 / К.С. Батыгин. – М. : ВНИИ, 1975. – 36 с.
17. Полупанов М.И. Право социального обеспечения – самостоятельная отрасль права / М.И. Полупанов // Советское государство и право. – 1971. – № 9. – С. 53–55.
18. Зайкин А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению в СССР : автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.05 / А.Д. Зайкин. – М. : МГУ, 1974. – 36 с.
19. Тучкова Э.Г. Общие вопросы советского пенсионного права: учебное пособие / Э.Г. Тучкова. – М. : ВЮЗИ, 1986. – 80 с.
20. Иванова Р.И., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. / Р.И. Иванова, В.А. Тарасова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 168 с.
21. Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР / Р.И. Иванова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 175 с.
22. Гушин И.В. Советское право социального обеспечения: вопросы теории / И.В. Гушин. – М. : «Наука и техника», 1982. – 176 с.
23. Лазор Л.И. Сфера действия права социального обеспечения: проблемы развития отрасли / Л.И. Лазор // Актуальные проблемы права: теория і практика. – Збірник наукових праць. – 2002. – № 4. – С. 3–11.
24. Болотіна Н.Б. Предмет права соціального забезпечення України / Н.Б. Болотіна // Вісник Львівського університету. Серія Юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 393–399.

25. Лушникова М.В. Право социального обеспечения: к вопросу о предмете отрасли и социально-обеспечительных правоотношениях / М.В. Лушникова // Юридические записки Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова. – 2000. – Вып.4. – С. 91–104.
26. Сташків Б.І. Предмет права соціального забезпечення: погляд на проблему / Б.І. Сташків // Право України. – 2000. – № 9. – С. 71–75.
27. Прилипко С.М. Предмет права соціального забезпечення : автореф. дис... доктор. юрид.наук: 12.00.05 / С.М. Прилипко; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2007. – 47 с.

Тищенко Е. В. Концептуальные основы учения о предмете права социального обеспечения

Аннотация. В статье исследуется развитие учения о предмете права социального обеспечения. Опреде-

ляется круг отношений, составляющих предмет права социального обеспечения.

Ключевые слова: предмет правового регулирования, отрасль права, право социального обеспечения, общественные отношения.

Tishchenko O. Conceptual foundations of the doctrine on the subject of social security

Summary. This paper examines the development of the doctrine on the subject of social security law. Determine the range of relationships that are the subject of social security law.

Key words: the subject of legal regulation, the branch of law, the right to social security, social relations.